

**Joanna Bednarz**

Uniwersytet Gdański

ORCID: 0000-0003-4695-0258

**Ewa Bednarz**

III Liceum Ogólnokształcące z Oddziałami Dwujęzycznymi w Gdyni

ORCID: 0009-0001-0853-6171

## **Idea współczesnego Panoptikonu z perspektywy pokolenia Z**

### **Streszczenie**

Koncepcja Panoptikonu Jeremy'ego Benthama, ukuta w XVIII wieku, jest dalej aktualna. Sprzyja temu rozwój technologii cyfrowych i sieciowych masowo stosowanych przez ludzi, w tym zwłaszcza przedstawicieli pokolenia Z. Cel artykułu jest trojaki: przedstawienie samej idei koncepcji Panoptikonu Benthama, wykazanie jej aktualności w dzisiejszych czasach oraz ukazanie sposobu zachowania się przedstawicieli pokolenia Z korzystających z nowych technologii internetowych. W celu przygotowania artykułu zastosowano triangulację metod badawczych, łącząc metody teoretyczne z empirycznymi (obserwacja oraz moderowana dyskusja grupowa przeprowadzona w gronie przedstawicieli pokolenia Z – młodzież w wieku 15–17 lat). Uzyskane wyniki potwierdzają, że rozwój technologii cyfrowych przyczynił się do przekształcenia nadzoru w zjawisko powszechne i głęboko zakorzenione w codziennym życiu społecznym, co prowadzi do osłabienia poczucia prywatności i kontroli nad własnymi wyborami. Pokolenie Z, funkcjonujące w warunkach nieustannej obecności technologii, staje się zarówno świadkiem, jak i uczestnikiem nowego rodzaju panoptyzmu, nie zawsze będąc świadome konsekwencji swojej aktywności i podejmowanych decyzji.

**Słowa kluczowe:** Panoptikon, zachowania konsumentów, pokolenie Z, technologie cyfrowe i sieciowe.

### **The idea of a contemporary Panopticon from the perspective of Generation Z**

#### **Abstract**

Jeremy Bentham's concept of the Panopticon, which originated in the 18th century, is still relevant. It is fostered by the development of digital and networking technologies massively used by people, especially representatives of Generation Z. The aim of the article is threefold: to present the very idea of J. Bentham's concept of the Panopticon, to demonstrate its relevance today and to show how representatives of Generation Z behave when using new online technologies. A triangulation of research methods was used to prepare the article, combining theoretical and empirical methods (observation and a moderated group discussion conducted among representatives of Generation Z – young people aged 15–17). The results confirmed that

the development of digital technologies has contributed to the transformation of surveillance into a widespread and deeply rooted phenomenon in everyday social life, weakening the sense of privacy and control over one's choices. Functioning under the constant presence of technology, Generation Z is becoming both a witness and a participant in a new kind of panopticism, without always being aware of the consequences of their activities and decisions.

**Keywords:** Panopticon, consumer behavior, generation Z, digital and network technologies.

## Wprowadzenie

Idea Panoptikonu jest wykorzystywana we współczesnym świecie, a sprzyja temu rozwój technologii cyfrowych i sieciowych masowo stosowanych przez ludzi w każdym wieku, a zwłaszcza osoby młode. Monika Przybysz twierdzi nawet, że „młode pokolenie «Z» jest uzależnione od nowoczesnej technologii”<sup>1</sup>.

Pokolenie to zbiorowość osób urodzonych w zbliżonym czasie, których tożsamość kształtują wspólne doświadczenia społeczne, kulturowe i historyczne przeżywane w kluczowych fazach rozwoju<sup>2</sup>. Przedstawiciele Pokolenia Z, zwane również Pokoleniem M (*multitasking*) lub pokoleniem sieci, to osoby urodzone po 1993 roku w czasach dynamicznego rozwoju usług internetowych i związanych z nimi technologii komunikacyjnych. Jako *digital natives* funkcjonują w świecie stale online. Smartfon i narzędzia multimedialne służą im do szybkiej, wizualnej i zindywidualizowanej komunikacji, zacierając tradycyjny podział na sfery online i offline. Internet stanowi dla nich naturalne środowisko niezbędne do codziennego funkcjonowania: od edukacji i pracy, utrzymywania ciągłego kontaktu ze znajomymi w sieci, po zakupy online<sup>3</sup>. Dzięki płynnemu operowaniu globalnymi sieciami społecznościowymi budują poczucie przynależności do międzynarodowej społeczności, dzieląc się wrażeniami i budując relacje w skali międzynarodowej. Jako wymagający konsumenci, pokolenie Z aktywnie poszukuje informacji przed zakupem, a swoje decyzje opiera na opiniach i recenzjach w sieci<sup>4</sup>. Wysoki poziom wykształcenia, ciekawość świata i gotowość do ciągłego rozwoju sprawiają, że członkowie tej kohorty cechują się pewnością siebie, ale jednocześnie dużą wrażliwością.

<sup>1</sup> M. Przybysz, *Młodzież w sieci w czasie pandemii. Diagnoza, problemy, wyzwania*, „Media Biznes Kultura” 2021, nr 2(11), s. 99.

<sup>2</sup> National Academies of Sciences, Engineering, and Medicine, *Are Generational Categories Meaningful Distinctions for Workforce Management?* The National Academies Press, Washington, DC 2020.

<sup>3</sup> R.C. Slepian, A.C. Vincent, H. Patterson, H. Furman, “4.02 – Social media, wearables, telemedicine and digital health,” – A Gen Y and Z perspective”, K.S. Ramos (ed.), „Comprehensive Precision Medicine” (First Edition), Elsevier, 2024, pp. 524–544; G.C. Zilka, *Gen Z self-portrait: Vitality, activism, belonging, happiness, self-image, and media usage habits*, „Issues in Informing Science and Information Technology” 2023, No. 20, p. 111–128.

<sup>4</sup> J. Bednarz, M. Bartosik-Purgat, T. Jastrzębski, G.T. Cirella, *Young consumer perception towards family firms: Relationship building and gender*, „Entrepreneurial Business and Economics Review” 2022, No. 10(1), s. 161–174.

Technologie cyfrowe można zdefiniować jako „sposób realizacji operacji cyfrowych w elementach cyfrowych oraz oprogramowaniu”<sup>5</sup>. Przykładami są: sztuczna inteligencja, programy zaawansowanej analizy i technologii. Technologie sieciowe to nic innego jak wykorzystanie Internetu w celach komunikacji<sup>6</sup>. *Social media* stały się nierozłączną częścią życia większości ludzi, szczególnie osób młodych. Można je zaliczyć zarówno do technologii cyfrowych, jak i sieciowych. Web 2.0 jest rodzajem podejścia do komunikacji w internecie<sup>7</sup>. Do Web 2.0 należą takie platformy jak: Instagram, Facebook, Booking.com, LinkedIn, YouTube czy nawet Allegro. Według *Digital 2023: Global Overview Report* najczęściej używane platformy serwisów społecznościowych to: Facebook (2,958 mln), YouTube (2,514 mln), Instagram (2,000 mln) i WhatsApp (2,000 mln)<sup>8</sup>. Głównym celem Web 2.0 jest wymiana doświadczeń użytkowników.

Julia Angwin jednoznacznie stwierdza, że „żyjemy w społeczeństwie nadzorowanym, w świecie masowego śledzenia, w którym instytucje gromadzą dane o jednostkach w niespotykanym dotąd tempie”. Dodaje również, że „informacja to władza. Każdy, kto dysponuje wielkimi ilościami danych o nas, ma nad nami przewagę”<sup>9</sup>.

Z władzą kojarzą się takie pojęcia jak: obserwacja, nadzór i inwigilacja. Nadzór to „kontrolowanie lub pilnowanie kogoś lub czegoś”. Inwigilacja zaś to „tajna obserwacja kogoś lub tajny nadzór nad kimś”<sup>10</sup>. Według Bogusława Jagusiaka nadzór jest przemysłany, celowy, skonkretyzowany, rutynowy i permanentny. Autor twierdzi, że „nadzór i inwigilacja wspólnie stanowią formę systematycznego gromadzenia informacji i ich jakiegoś wykorzystania” oraz że sprawowanie nadzoru wymaga stosowania narzędzi kontroli i prowadzenia odpowiedniego rejestru danych *Datasveillance* (złożenie dwóch słów z języka angielskiego *data*, czyli dane i *surveillance* określające nadzór)<sup>11</sup>.

Władza zaś jest definiowana jako „zdolność jednego podmiotu do wywarcia na inny podmiot takiego wpływu, w którego wyniku podejmie on działania, jakich poza tymże wpływem nie chciałby realizować”<sup>12</sup>. Max Weber uważał, że nadzór jest elementem korzystnym dla powstającego państwa kapitalistycznego. Zakładał on, że osoby

<sup>5</sup> Rada Języka Polskiego przy Prezydium Polskiej Akademii Nauk, <https://rjp.pan.pl/deutsh/2040-definicje-podstawowych-pojec-zwiazanych-z-technika-i-technologia> (dostęp: 30.10.2023).

<sup>6</sup> Encyklopedia Zarządzania, [https://mfiles.pl/pl/index.php/Technologie\\_sieciowe](https://mfiles.pl/pl/index.php/Technologie_sieciowe) (dostęp: 30.10.2023).

<sup>7</sup> J. Maćkiewicz, *Odbiorca medialny w erze Web 2.0*, „Media Biznes Kultura” 2023, nr 1(14), s. 9–17 oraz [https://www.depot.ceon.pl/bitstream/handle/123456789/5965/flasinski\\_web\\_20.pdf?sEncyklopedia](https://www.depot.ceon.pl/bitstream/handle/123456789/5965/flasinski_web_20.pdf?sEncyklopedia) (dostęp: 30.10.2023).

<sup>8</sup> *Digital 2023: Global Overview Report*, <https://datareportal.com/reports/digital-2023-global-overview-report> (dostęp: 31.10.2023).

<sup>9</sup> J. Angwin, *Spółeczeństwo nadzorowane. W poszukiwaniu prywatności, bezpieczeństwa i wolności w świecie permanentnej inwigilacji*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2019, s. 10 i 34.

<sup>10</sup> *Słownik języka polskiego*, PWN, <https://sjp.pwn.pl/> (dostęp: 31.10.2023).

<sup>11</sup> B. Jagusiak, *Bezpieczeństwo w panoptycznym „społeczeństwie nadzoru”*. Od Jeremi Benthamu do Lin Junie i totalnej penalizacji, „The Prison Systems Review” 2022, nr 115(II), s. 30.

<sup>12</sup> J.C. Ransom, *Foucault's Discipline. The Politics of Subjectivity*, Duke University Press, London–Durham 1997, s. 11; E. Bielska, *Tożsamość jako projekt refleksyjny a ambiwalencje jej statusu wobec matrycy władzy dyscyplinującej*, „Chowanna” 2014, nr 2, s. 159.

posiadające władzę powinny cieszyć się swobodą w kreowaniu racjonalnych warunków życia dla społeczeństwa<sup>13</sup>. Władza oznacza „wyćwiczenie bezkrytycznego i uległego posłuszeństwa”<sup>14</sup>, daje możliwość „realizacji woli tego, kto tą władzą dysponuje”. A zatem stosunek społeczny wyznaczały z jednej strony „relacje oparte na rozkazowaniu, kierowaniu, z drugiej na posłuszeństwie i podporządkowaniu”<sup>15</sup>.

Zarazem funkcjonuje człowiek, który ma prawo do wolności. Wpisuje się to w nurt filozofii klasycznej opartej na filozofii bytu i filozofii człowieka, czyli metafizyce oraz koncepcji człowieka<sup>16</sup>. Nawiązuje również do czwartego sposobu rozumienia terminu „klasyczność” przez Władysława Tatarkiewicza, czyli „szczególnych własności jak harmonia, miara i równowaga”<sup>17</sup>. Pojęcie wolności można łączyć z prywatnością człowieka. K. Stachewicz definiuje prywatność „jako wolność od prób nieautoryzowanego przez człowieka dostępu”<sup>18</sup>. I tu pojawia się paradoks współistnienia wolności i bezpieczeństwa. Jak słusznie twierdzi Krzysztof Stachewicz: „zapewnianie obywatelom bezpieczeństwa, zarówno zewnętrznego, jak i wewnętrznego, zawsze było i jest związane z ograniczaniem ich wolności i swobód, a poszerzanie tych drugich zdaje się ograniczać możliwości zapewniania bezpieczeństwa”<sup>19</sup>. Autor zadaje nawet pytanie, czy „bezpieczeństwo jest wyższym dobrem człowieka niż wolność?”.

Cel artykułu jest trojaki. Pierwsze dwa cele to przedstawienie samej idei koncepcji Panoptikonu Bentham’a oraz wykazanie jej aktualności w dzisiejszych czasach. Trzecim celem jest ukazanie sposobu zachowania się przedstawicieli pokolenia Z masowo korzystających z nowych technologii cyfrowych i sieciowych.

Sformułowano cztery pytania badawcze, do których odniesiono się w części poświęconej współczesnym technologiom cyfrowym i sieciowym:

PB1. Jaka jest specyfika zachowania młodego człowieka aktywnego w mediach społecznościowych i korzystającego z aplikacji?

PB2. Które technologie cyfrowe i sieciowe uważane są przez młodych ludzi za szczególnie wykorzystywane do prowadzenia nadzoru?

PB3. Czy zdaniem przedstawicieli pokolenia Z cel nadzoru ma charakter wyłącznie negatywny?

<sup>13</sup> S. Czapnik, *Wielki Brat i Bracia Mniejsi. O płynnej inwigilacji* [w:] *Płynna nowoczesność. Analiza krytyczna*, red. S. Czapnik, A. Kusztal, Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego, Opole 2016, s. 159–177.

<sup>14</sup> M. Weber, *Gospodarka i społeczeństwo. Zarys socjologii rozumiejącej*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2002, s. 40–41; E. Bielska, *Tożsamość jako projekt refleksyjny...*, s. 159.

<sup>15</sup> M. Augustyniak, *Max Weber o władzy i odpowiedzialności w polityce*, „Studia Prawno-ustrojowe” 2010, nr 11, s. 39–54.

<sup>16</sup> *Filozofia klasyczna to filozofia metafizyczna. Z profesorem Stefanem Świeżawskim rozmawia ks. Jarosław Merecki*, Ethos 1996, <https://dlibra.kul.pl/dlibra/publication/31573/edition/29460?language=en#description> (dostęp: 31.10.2023).

<sup>17</sup> W. Tatarkiewicz, *Czworakie rozumienie klasyczności*, „Ethos” 1996, R. 9, nr 3–4 (35–36), s. 67–80.

<sup>18</sup> K. Stachewicz, *Bezpieczeństwo przed wolnością? Próba odpowiedzi w świetle klasycznej filozofii człowieka* [w:] *Cybernetyka, bezpieczeństwo, prywatność*, red. M. Świtoński, Polska Akademia Nauk, Oddział w Poznaniu, Poznań 2020.

<sup>19</sup> *Ibidem*.

PB4. Czy są branże, w których śledzenie konsumentów jest szczególnie widoczne?

W celu przygotowania artykułu dokonano przeglądu literatury przedmiotu z zakresu zachowań konsumentów, technologii cyfrowych i sieciowych oraz istoty koncepcji Panoptikonu, w tym: publikacji zwartych, artykułów naukowych i prasowych, raportów oraz źródeł internetowych. Zastosowano triangulację metod badawczych<sup>20</sup>. Wśród metod teoretycznych zastosowano metodę monograficzną, analizę elementarną, przyczynową i krytyczną, jak również syntezę wniosków. Metodami empirycznymi były obserwacja oraz dyskusja grupowa przeprowadzona w gronie przedstawicieli pokolenia Z (młodzież w wieku 15–17 lat), kierowana przez moderatora zgodnie z przygotowanym scenariuszem lekcji. Dobór uczestników był celowy. Dyskusja miała znamiona badania fokusowego, ponieważ była realizowana w formie swobodnego i pogłębionego wywiadu odbywającego się w grupie, zogniskowanego wokół wybranego tematu. Ze względu na to, że respondenci znali się (uczniowie jednej klasy), można ją określić mianem *affinity group*. Dzięki zastosowaniu tej metody uzyskano swobodną atmosferę wywiadu, która pozwalała na otwartą, nieskrępowaną dyskusję<sup>21</sup>. Przebieg dyskusji nie był nagrywany, a jedynie sporządzono anonimowe notatki.

W strukturze artykułu można wyróżnić trzy części. Rozważania rozpoczęto od nawiązania do czasów powstania idei Panoptikonu, aby następnie ukazać kontynuację tej koncepcji i jej wykorzystanie przez Michela Foucaulta i innych autorów oraz przez wybrane władze państwowe. Istotnym fragmentem opracowania jest prezentacja wybranych przykładów z życia młodych ludzi funkcjonujących na co dzień wśród technologii cyfrowych i sieciowych. Selekcji tych przykładów dokonano na podstawie wyników obserwacji oraz dyskusji grupowej.

## Panoptikon – konstrukcja budynku i idea koncepcji

Koncepcję Panoptikonu Bentham opublikował w 1791 roku w książce *Panopticon; Or, The Inspection House*. Pomysł Panoptikonu obejmował wszelkie instytucje wymagające stałego nadzoru jak szpitale, szkoły, domy opieki<sup>22</sup>, wojsko, przedsiębiorstwa, a nawet całe miasta<sup>23</sup>, choć najbardziej znanym sposobem wykorzystania budynku jest więzienie. Koncepcja architektoniczna Benthama zakłada, że jest to budynek o okrągłym kształcie. W centrum znajduje się wieża, w której pracuje personel więzienny. Wieża

<sup>20</sup> K. Mazurek-Łopacińska, M. Sobocińska, *Triangulacja w badaniach jakościowych*, Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu, Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu, Wrocław 2018, s. 11–20.

<sup>21</sup> K. Gawlik, *Badania fokusowe [w:] Badania jakościowe. Metody i narzędzia*, red. D. Jemielniak, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2012, t. 2, s. 131–135 i 157.

<sup>22</sup> P. Steadman, *Samuel Bentham's Panopticon*, „Journal of Bentham Studies” 2012, No. 14(1) January 2012 oraz J.E. Crimmins, *Jeremy Bentham*, The Stanford Encyclopedia of Philosophy (Fall 2023 Edition), Edward N. Zalta, Uri Nodelman (eds.). <https://plato.stanford.edu/entries/bentham/> (dostęp: 24.10.2023).

<sup>23</sup> E. Stoycheff, J. Liu, K. Xu, K. Wibowo, *Privacy and the Panopticon: Online mass surveillance's deterrence and chilling effects*, „New Media & Society” 2019, No. 21(3), p. 602–619.

jest wyposażona w latarnię, która, obracając się wokół własnej osi, oświetla wszystko po kolei. Drugi budynek jest oddalony od wieży i okala ją jak pierścień. Na sześciu piętrach tego budynku znajdują się pojedyncze cele więźniów rozmieszczone równo jedna nad drugą. Na każdym poziomie jest galeria, która umożliwia dotarcie do celi więźnia. Odseparowanie skazanych od siebie skutecznie uniemożliwia zorganizowanie buntu, spisku, ale również ogranicza ryzyko wzajemnej przemocy czy przenoszenia chorób<sup>24</sup>.

Na zewnętrznym obwodzie celi wysoko znajduje się małe okno, a na wewnętrznym wejście oraz krata. Taki układ oraz silny snop światła skierowany na każdą celę sprawiają, że więzień nie jest w stanie ukryć się przed strażnikami. Co więcej, osadzeni nie mogą dostrzec strażników w wieży, a zatem nigdy nie wiedzą, czy w danej chwili są obserwowani, czy strażnik wszystko widzi, czy przywiązuje uwagę do najmniejszych szczegółów. W konsekwencji muszą być w pełni posłuszni<sup>25</sup>. Trafnie puentuje to Foucault, pisząc, że: „władza ma być widzialna, ale nieweryfikowalna” oraz że więzień „był w pełni widzialny, nic nigdy nie widząc”, a strażnik „widzi wszystko, nigdy nie będąc widzianym”<sup>26</sup>.

Pod kontrolą była również komunikacja werbalna. W pierwotnym założeniu Bentham przewidział zastosowanie wąskiej rury biegnącej z każdej celi do centralnej wieży. Za jej pomocą wykrywano nawet najcichsze szepty oraz umożliwiono w razie potrzeby bezpośrednią komunikację inspektora z osadzonym<sup>27</sup>. W ten sposób Bentham stworzył możliwość ciągłej inwigilacji więźniów znajdujących się nieustannie pod nadzorem personelu. Autor określił tę sytuację dość dobitnie, że „oko mistrza jest wszędzie”. Wyjątkowość tej budowli i koncepcji dopełnia nazwa Panoptikon, która jest połączeniem dwóch słów: *pan* (wszystko) i *optikos* (widzieć). W tym jednym słowie autor zawarł całą istotę i zaletę tej budowli: wszystko jest widoczne (ang. *all seeing, all-seeing eye*)<sup>28</sup> lub inaczej możliwość zobaczenia całości jednym spojrzeniem<sup>29</sup>.

Harry Strub wyróżnił pięć elementów procesu kontroli panoptycznej<sup>30</sup>:

- inspekcja panoptyczna; ludzie zachowują się odpowiednio, wiedząc, że są obserwowani, a to z kolei prowadzi do resocjalizacji;

<sup>24</sup> M. Foucault, *Nadzorować i karać. Narodziny więzienia*, przekł. T. Komendant, Wydawnictwo Aletheia, Warszawa 2009, s. 196.

<sup>25</sup> D. Lyon, *An Electronic Panopticon? A Sociological Critique of Surveillance Theory*, „The Sociological Review” 1993, No. 41(4), p. 656.

<sup>26</sup> M. Foucault, *Nadzorować i karać...*, s. 196–197.

<sup>27</sup> H. Strub, *The theory of Panoptical control: Bentham's Panopticon and Orwell's Nineteen Eighty-Four*, „The Journal of the History of the Behavioral Sciences” 1989, No. 25, January. Ostatecznie Autor zrezygnował z tego pomysłu, o czym napisał w Postscriptum. Zob. M. Foucault, *Nadzorować i karać...*, s. 197.

<sup>28</sup> H. Strub, *The theory of Panoptical control...*

<sup>29</sup> M. Verry, *The Panopticon Writings Jeremy Bentham*, Sorbonne Universite, academic year 2021–2022, [https://www.researchgate.net/profile/Matthieu-Verry/publication/356790702\\_Panoptique\\_-\\_Jeremy\\_Bentham/links/6221ec40a39db062db7f2ded/Panoptique-Jeremy-Bentham.pdf](https://www.researchgate.net/profile/Matthieu-Verry/publication/356790702_Panoptique_-_Jeremy_Bentham/links/6221ec40a39db062db7f2ded/Panoptique-Jeremy-Bentham.pdf) (dostęp: 25.10.2023).

<sup>30</sup> H. Strub, *The theory of Panoptical control...*



- pewność kary; groźba surowej kary za niewłaściwe zachowanie musi być wszechobecna;
- ukryta obserwacja; każda osoba jest stale monitorowana;
- niewidzialna wszechobecność; personel więzienny jest uosobieniem boskiej, bezcielesnej, niewidzialnej wszechobecności;
- hierarchiczna organizacja panoptyczna; strażnicy obserwują więźniów, a sami są obserwowani przez dyrektora więzienia.

Koncepcja Panoptikonu opiera się na trzech zasadach: łagodności, surowości i oszczędności. Pod pojęciem łagodności Bentham rozumiał chęć zaopiekowania się jednostką. Zdaniem autora cierpienia są szkodliwe, a nawet niebezpieczne dla zdrowia i życia człowieka. Więzień odbywający karę pozbawienia wolności ma wystarczająco dużo czasu, aby przemyśleć swoją sytuację i winę. Nie można zatem stosować dodatkowego cierpienia. Drugą zasadą jest surowość. Autor podkreśla, że zdrowie więźnia nie może być zaniedbywane, ale warunki życia w więzieniu muszą być minimalne, czyli surowe. W przeciwnym razie dobre warunki w więzieniu zachęcałyby ludzi do łamania prawa. W trzeciej zasadzie oszczędności chodzi o zaangażowanie więźniów do pracy i przekazanie efektów ich pracy na rzecz państwa<sup>31</sup>. Jak widać, autorowi tej koncepcji, który wierzył w człowieka, raczej przyświecały pobudki pozytywne. Nadrzędnym celem było kierowanie osadzonego w stronę moralnego zachowania, aby po wyjściu na wolność mógł żyć w sposób zgodny z prawem. Chodziło zatem o wychowanie więźnia poprzez sprawowanie kontroli nad wszystkimi jego poczynaniami w czasie odbywania kary w więzieniu. Jednocześnie Bentham, jako ekonomista i reformator, dążył do stworzenia rozwiązań, które wpływałyby na wzmocnienie bezpieczeństwa publicznego i jednocześnie zmniejszenie wydatków, gwarantując jego wydajność. Jego zdaniem było to możliwe, ponieważ jeden człowiek mógł sprawować nadzór nad całym więzieniem, generując oszczędności materiałów, personelu i czasu. Można nawet poczynić założenie, że gdyby w więzi nie było strażnika, to osadzeni nieświadomi tego faktu, sami dla siebie byłiby strażnikami. A zatem Panoptikon był w stanie „reformować moralność, chronić zdrowie, ożywiać przemysł, rozpowszechniać edukację, zmniejszać wydatki publiczne, stworzyć niewzruszoną ekonomię, rozplątać gordyjski węzeł praw dotyczących biedoty, a wszystko to dzięki prostej idei architektonicznej”<sup>32</sup>.

Pomimo tych pozytywnych założeń wydaje się jednak, że Panoptikon jako idea budził nie tylko niepokój, ale wręcz dyskomfort więźniów i personelu więziennego. Wrażenie permanentnego nadzoru i inwigilacji sprawiało, że wszyscy żyli w ciągłej niepewności i niezmiennie naruszana była ich prywatność.

<sup>31</sup> M. Verry, *The Panopticon Writings Jeremy Bentham...*

<sup>32</sup> M. Foucault, *Nadzorować i karać...*, s. 201.

## Kontynuacja i modyfikacja koncepcji Panoptikonu

Choć tematem prowadzonych rozważań jest koncepcja Panoptikonu, to warto zauważyć, że istnieje również koncepcja Synoptikonu, która jest przeciwieństwem Panoptikonu. Pisał o niej Zygmunt Bauman<sup>33</sup>. Jest to mechanizm władzy, w którym „wielu obserwuje niewielu”. W centrum uwagi znajdują się ludzie, których „życie ma wymiar globalny”. Są oni obserwowani przez zwykłych ludzi za pomocą środków masowej komunikacji<sup>34</sup>. Jak pisze Jagusiak, Synoptikon jest nowym rodzajem nadzoru pozbawionego nadzorca. Chodzi o swojego rodzaju ekshibicjonizm polegający na upublicznieniu danych i obrazów z życia prywatnego. Taka osoba, nie mając już nic do ukrycia, w pewnym sensie staje się „wolna”<sup>35</sup>. Przykładem Synoptikonu jest aktywność influencerów oraz innych znanych ludzi z show-biznesu, którzy masowo rejestrują w mediach społecznościowych wszelkie, nawet intymne momenty ze swojego życia<sup>36</sup>, a także celowo stają się bohaterami filmów i *show* typu „Big Brother”.

Z kolei Didier Bigo, który prowadził badania nad bezpieczeństwem i zarządzaniem niepokojem, sformułował pojęcie Ban-optikonu, będące neologizmem dwóch słów: banicja i optikon. Słowo „banicja” należy rozumieć jako kara izolacji, wygnania, wykluczenia, pozbawienia praw obywatelskich. Nadrzędną przyczyną i punktem wyjścia autora jest zapewnienie bezpieczeństwa. Na tę koncepcję składały się trzy kryteria: „praktyki wyjątkowości, akty profilowania i powstrzymywania cudzoziemców oraz normatywny imperatyw mobilności”<sup>37</sup>. Chodziło o wykorzystanie technologii informacyjnej i cyfrowej do prowadzenia obserwacji i tworzenia profili osób niebezpiecznych dla społeczeństwa „w celach prewencyjnej selekcji, izolacji i wykluczenia niepożądanych jednostek”<sup>38</sup>.

Analizę koncepcji Panoptikonu Bentham kontynuował Foucault, uwzględniając szerszą perspektywę stosunków i sieci władzy we współczesnych społeczeństwach. Określał je mianem społeczeństwa dyscyplinarnego lub społeczeństwa nadzoru, które realizowane jest w wyniku między innymi „tresury siły roboczej, oraz obiegu informacji wspierającego centralizację władzy”. Chodzi o tak zwane wykluczenie i normalizację. Wśród czterech typów technik autor wymienił „techniki władzy określające systemowo i kulturowo uznane zachowania jednostek, dyscyplinujące je, podporządkowujące systemowo uznanym celom i dominacji, uprzedmiotawiające podmiot”<sup>39</sup>. Uważał, że władza policyjna „ma dotyczyć wszystkiego”, a „przedmiotem jej zainteresowania jest każda chwila”. Aby działać, władza musi wyposażać się

<sup>33</sup> Z. Bauman, *Globalizacja. I co z tego dla ludzi wynika*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 2000.

<sup>34</sup> S. Czapnik, *Wielki Brat i Bracia Mniejsi...*, s. 159–177.

<sup>35</sup> B. Jagusiak, *Bezpieczeństwo w panoptycznym „społeczeństwie nadzoru”...*, s. 38–39.

<sup>36</sup> M. Kandias, L. Mitrou, V. Stavrou, D. Gritzalis, *Which side are you on? A new Panopticon vs. privacy*, International Conference on Security and Cryptography (SECRYPT), 2013, p. 1–13.

<sup>37</sup> D. Bigo, *Globalized (In)Security: The field and the Ban-Opticon* [w:] *Terror, Insecurity and Liberty. Illiberal practices of liberal regimes after 9/11*, D. Bigo, A. Tsoukala (eds.), Routledge, Abingdon 2008, p. 10–48.

<sup>38</sup> B. Jagusiak, *Bezpieczeństwo w panoptycznym „społeczeństwie nadzoru”...*, s. 40–41.

<sup>39</sup> E. Bielska, *Tożsamość jako projekt refleksyjny...*, s. 155.



w „narzędzie nadzoru stałego, kompletnego, wszechobecnego i zdolnego wszystko uwidocznic, który sam musi być niewidzialny”. Dyscyplina jest zatem rodzajem władzy, strategią i rodzajem technologii<sup>40</sup>, która umożliwia zarządzanie wspólnotami ludzkimi. Nie można jej utożsamiać z instytucją czy aparatem władzy. Jest to zbiór narzędzi, technik, metod, obszarów zastosowań i zamierzonych celów. Musi być oszczędna i wydajna, ale również dyskretna, aby zapewniać maksymalną intensywność i jak największy zasięg. Dyscyplina musi przeciwdziałać kontrwładzy, czyli buntom i oporom wszelkiego rodzaju. Należy ją postrzegać jako swego rodzaju kontrprawo, gdyż tworzy ona prywatną więź między jednostkami<sup>41</sup>. Autor miał tu na myśli procesy, które wymuszają i tworzą nawyki, rytuały i sposób działania, tworząc w ten sposób normy zachowania<sup>42</sup>.

Ideę Panoptikonu wykorzystał również George Orwell w książce „Rok 1984”<sup>43</sup>. W tym fikcyjnym, policyjnym państwie zauważyć można elementy kontroli panoptycznej, czyli obserwowania i kontrolowania zachowania wszystkich. Miliony ludzi zostały pozbawione wolności i indywidualności, a codziennością w ich życiu stały się nadzór i kontrola. Celem tej ciągłej obserwacji obywateli było stworzenie społeczeństwa uległego. Głównym sposobem inwigilacji były wszechobecne teleekrany, których nie można było wyłączyć. Z jednej strony były one narzędziami nadawania propagandy, a z drugiej strony służyły jako narzędzie szpiegowskie. Umożliwiały wykrywanie wszystkich zakazanych myśli i gestów. Nawiązują one do wąskiej rury komunikacyjnej Bentham’a oraz są odpowiednikiem współczesnych technologii cyfrowych. Ponadto, w książce Orwella, w ramach inspekcji społeczeństwa, ulice patrolowała policja, ale również oczekiwano, że każda osoba będzie szpiegować innych i raportować władzom wszelkie nastroje antypartyjne. Nawet dzieci miały przekazywać informacje na temat swoich rodziców<sup>44</sup>. Kolejnym elementem jest pewność wymierzenia kar, które były dotkliwe. Nie można było przewidzieć, kiedy i za jakie przewinienia zostaną nałożone, przez co wzbudzały poczucie powszechnego terroru. Za prowadzenie ukrytej obserwacji i egzekucji odpowiedzialne było Ministerstwo Miłości. Niewidzialną wszechobecnością był Wielki Brat, który z jednej strony był niewidoczny, ale z drugiej strony o jego istnieniu przypominały liczne plakaty i napisy. Koresponduje to z dzisiejszym światem mediów społecznościowych, w których użytkownicy ciągle są obserwowani przez innych. I w końcu w książce występuje organizacja hierarchiczna, którą tworzy społeczeństwo podzielone na trzy klasy społeczne: klasę wyższych funkcjonariuszy partyjnych, szeregowych członków Partii oraz klasy pracującej. Taki podział przypomina koncepcję Panoptikonu i podział więzienia na stanowiska dyrektora i personelu więziennego oraz osadzonych. We współczesnym świecie cyfrowym również istnieje struktura

<sup>40</sup> M. Galič, T. Timan, B.J. Koops, *Bentham, Deleuze and Beyond: An Overview of Surveillance Theories from the Panopticon to Participation*, „Philosophy & Technology” 2017, No. 30, s. 9–37.

<sup>41</sup> Opis przygotowano na podstawie: M. Foucault, *Nadzorować i karać...*, s. 191–220.

<sup>42</sup> M. Galič, *Bentham, Deleuze and Beyond...*

<sup>43</sup> G. Orwell, *Rok 1984*, przeł. A. Jankowski, Rebis, Poznań 2022.

<sup>44</sup> H. Strub, *The theory of Panoptical control...*

hierarchiczna, w której występują: korporacje i internetowe platformy społeczne, agencje reklamowe, producenci dóbr i usług oraz zwykli użytkownicy.

Idea Panoptikonu istnieje nie tylko w literaturze. Znanych jest wiele przykładów masowego zbierania danych i inwigilowania życia ludzi. W Stanach Zjednoczonych Ameryki istniał tajny program szpiegowski PRISM, który od 2007 roku był administrowany przez *National Security Agency*. Do tego programu przystąpiły największe przedsiębiorstwa z branży internetowej. Głównym źródłem informacji były dane pochodzące ze skrzynek mailowych, dysków operatorów internetowych i serwisów społecznościowych, z transferu plików, wideokonferencji, czatów itd. Program PRISM przeszukiwał dane na serwerach, wykorzystując słowa kluczowe i algorytmy<sup>45</sup>. Innym przykładem jest chińska koncepcja „społeczeństwa zaufania społecznego”. Zgodnie z pomysłem chińskiego socjologa Lin Junyue, w Chińskiej Republice Ludowej wprowadzono projekt ograniczający możliwości nadużyć, korupcji i innych oszustw popełnianych przez obywateli, przedsiębiorstwa i władzę. W tym celu wykorzystano platformę opartą na globalnych i masowych narzędziach inwigilacji służącą gromadzeniu, wymianie i analizie dużych zbiorów danych w skali całego państwa. Drugim, integralnym elementem projektu było wprowadzenie systemu nagród i kar, które miały gwarantować stosowanie się do przepisów. „Promuje on wzajemne zaufanie i ogranicza konflikty społeczne oraz sprzyja budowaniu harmonijnego społeczeństwa socjalistycznego”<sup>46</sup>. W celu realizacji tego projektu w chińskich miastach powstał system kamer, który rozpoznaje i zbiera skany twarzy, które następnie są przechowywane przez władzę państwową. Przyjeżdżając do Chin, na lotnisku zbierane są odciski palców i zdjęcia twarzy. Przy wejściu do stacji metra, muzeum czy innej atrakcji turystycznej, ludzie muszą się wylegitymować. Za przejście przez skrzyżowanie na czerwonym świetle lub w miejscu niedozwolonym otrzymuje się karę w postaci punktów ujemnych.

Prezentację koncepcji bazujących na idei Panoptikonu warto zakończyć punktem widzenia Olgi Tokarczuk. W swojej przemowie wygłoszonej po otrzymaniu Nagrody Nobla podkreśliła ona, że postrzega dzisiejszy świat dwojako. Powszechny i nieograniczony dostęp do internetu tworzy „ogromny zasób wiedzy nieustannie uzupełnianej, odświeżanej i demokratycznie dostępnej praktycznie z każdego miejsca na Ziemi”<sup>47</sup>. Niestety, dostęp do takiego ogromu informacji i danych skłania do poważnych nadużyć. Dane osobowe i prywatność obywateli nie są chronione. Noblistka

<sup>45</sup> E. Stoycheff, J. Liu, K. Xu, K. Wibowo, *Privacy and the Panopticon...*, p. 602–619 oraz S. Czapnik, *Wielki Brat i Bracia Mniejsi...*, s. 170 oraz J. Angwin, *Społeczeństwo nadzorowane...*, s. 45.

<sup>46</sup> B. Jagusiak, *Bezpieczeństwo w panoptycznym „społeczeństwie nadzoru”...*, s. 43–47.

<sup>47</sup> O. Tokarczuk, *Czuły narrator* [w:] *Czuły narrator*, Wydawnictwo Literackie, Kraków 2020, s. 270–271.

przywołała aferę Cambridge Analytica, w której wykorzystano informacje na temat ponad 87 milionów odbiorców Facebooka<sup>48</sup> w celu „programowania zachowań użytkowników”<sup>49</sup>.

## Współczesne technologie cyfrowe i sieciowe a koncepcja Panoptikonu

Młodzi ludzie nie do końca są świadomi faktu, że każda ich obecność w internecie może być obserwowana zgodnie z koncepcją Panoptikonu, a decyzja o kliknięciu przycisku „wyrażam zgodę” niesie określone konsekwencje (PB1). Wydaje się, że wyszukiwarki i platformy cyfrowe, mając określoną politykę prywatności i informując o sposobie zbierania i wykorzystywania danych, powinny dawać użytkownikom poczucie bezpieczeństwa. Dają one jednak małe szanse na ochronę prywatności<sup>50</sup>.

Technologie cyfrowe zbierają dane, aby w przyszłości podsunąć im jak najlepsze wyszukiwania. Przykładem jest wyszukiwarka Google, której autorzy postawili sobie za cel uporządkowanie zasobów informacji istniejących w internecie. Agata Dziekan-Łanucha twierdzi, że „Google z dostosowywania wyników do tego, czego mogą oczekiwać użytkownicy, uczyniło swoją misję” oraz „aby sprostać temu zadaniu, Google musi wiedzieć jak najwięcej o tej osobie, znać jej intencje, zamiary, potrzeby”<sup>51</sup>. Google dysponuje ogromem informacji na temat swoich użytkowników, które zbiera z wielu źródeł, takich jak: Google Search, Google Maps, Gmail, YouTube, Google Reader, AdSense, Google+, Picasa, Google Calendar, Google Docs, Google Scholar, Google Talk, Google Desktop, Google Analytics, Blogger, Google Alerts<sup>52</sup>. A zatem, stosując tak pogłębioną personalizację, wyszukiwarka może podać treści, jakich oczekuje użytkownik (PB2).

Masowym zjawiskiem jest też śledzenie adresu IP (*Internet Protocol*) użytkowników. Adres IP zawiera informacje na temat lokalizacji, gdzie znajduje się dana osoba i jakie miejsca najczęściej odwiedza.

Człowiek jest istotą intensywnie społeczną i większość informacji wymienianych przez młodych ludzi z pokolenia Z za pośrednictwem cyberprzestrzeni ma charakter społeczny. Oznacza to, że muszą mieć oni stały dostęp do powiadomień, aby w pełni uczestniczyć w swoich grupach (PB1). Media społecznościowe „mają niebagatelny

<sup>48</sup> Grupa S&D, Afera Facebooka i Cambridge Analytica pokazuje, że rządy krajowe muszą poważnie potraktować ochronę obywateli w Internecie, <https://www.socialistsanddemocrats.eu/pl/content/afere-facebook-i-cambridge-analytica-pokazuje-ze-rzady-krajowe-musza-powaznie-potraktowac> (dostęp: 28.10.2023).

<sup>49</sup> O. Tokarczuk, *Czuły narrator...*, s. 270–271.

<sup>50</sup> A. Dziekan-Łanucha, *Od personalizacji do profilowania. Opis konsekwencji korzystania z wyszukiwarki internetowej Google*, „Studia Socialia Cracoviensia” 2016, t. 8, nr 1, s. 131–132.

<sup>51</sup> *Ibidem*, s. 123–136. Zob. również: J. Angwin, *Spółeczeństwo nadzorowane...*, s. 172–179.

<sup>52</sup> K. Stasiuk-Krajewska, M. Ulidis, *Władza technologii – panoptyzm i rządomyślność*, „Kultura Popularna” 2016, nr 2(48), s. 72–86.

wpływ na ludzkie relacje, samopoczucie i budowanie własnej wartości<sup>53</sup>, co zostało potwierdzone w czasie dyskusji moderowanej. Ludzie również rejestrują w internecie ważne i mniej ważne chwile ze swojego życia. Platformy należące do Web 2.0 zostały skonstruowane w taki sposób, aby obserwowanie znajomych było wyjątkowo łatwe. Zdecydowana większość przedstawicieli pokolenia Z biorących udział w dyskusji potwierdziła, że używa mediów społecznościowych w celu śledzenia swoich znajomych czy influencerów, o czym świadczy jedna z przykładowych wypowiedzi: „nie znam osoby, która chociaż raz nie stalkowała kogoś na Instagramie”. Warto dodać, że Instagram czy Facebook same proponują informacje, jakie posty polubili inni, w jakich wydarzeniach o charakterze społecznym biorą udział<sup>54</sup>. Młodzi najczęściej przenoszą swoje zachowania z offline do online, co ułatwia wyłapanie ich automatyzmów i nawyków<sup>55</sup>, co również potwierdzono w czasie rozmowy w grupie. W celu monitorowania schematów użytkowników powstały specjalne algorytmy, które mają te nawyki wyłapywać i rekomendować odpowiednie treści. Strony internetowe często wykorzystują pliki *cookies* do śledzenia aktywności użytkowników online. Są to małe pliki tekstowe przechowywane na urządzeniu użytkownika, które wysyłane są do przeglądarki przez witrynę, którą w danym momencie odwiedza użytkownik<sup>56</sup>. Są one stosowane do zapamiętywania danych logowania, dostosowywania treści i monitorowania aktywności online użytkownika. Za pomocą plików *cookies* robiona jest analiza najczęściej kupowanych produktów (PB2). W czasie dyskusji moderowanej młodzież przywołała przykłady częstego podsuwania propozycji towarów z dopiskiem na przykład „zobacz, co kupili inni” lub „zobacz, czy dany produkt Ci się nie kończy”. Stwierdzili, że w ten sposób czują się porównywani z innymi klientami i wywierana jest na nich permanentna presja dokonywania kolejnych zakupów.

Dzięki powszechnemu analizowaniu danych osobowych płynących z wielu źródeł oraz masowej personalizacji następuje profilowanie użytkowników, a więc opracowanie dokładnego opisu osobowościowego (cech, preferencji) oraz ich sytuacji społecznej. Na tej podstawie producenci i reklamodawcy adresują swoje reklamy do określonych osób, które potencjalnie mogą być nimi zainteresowane. I robią to z dość dużą skutecznością (PB2). Osiągają ją nie tylko dzięki otwartości odbiorców na taki przekaz i tym samym ich przychylności, lecz także dzięki powtarzaniu tych reklam przy kolejnym otwarciu różnych innych stron, na przykład wyszukiwarek czy poczty internetowej. Jest to efekt „korytarza luster”<sup>57</sup>.

Podobnie jak w koncepcji Benthama, przedstawiciele pokolenia Z „poddają się symbolicznemu uwięzieniu, dobrowolnie ujawniając swoje preferencje nabywcze

<sup>53</sup> E. Bednarz, *Odpowiedzialność za słowo w czasach mediów społecznościowych*, „Tutoring Gedanensis” 2023, nr 8(1), s. 54–58.

<sup>54</sup> M. Kandias, L. Mitrou, V. Stavrou, D. Gritzalis, *Which side are you on?...*, s. 1–13.

<sup>55</sup> L. Mitrou, M. Kandias, V. Stavrou, D. Gritzalis, *Social Media Profiling: a Panopticon or Omnipticon Tool?*, „Computer Science” 2014.

<sup>56</sup> Google, *Prywatność i warunki*, <https://policies.google.com/technologies/cookies?hl=pl> (dostęp: 1.11.2023).

<sup>57</sup> J. Angwin, *Spółeczeństwo nadzorowane...*, s. 247–268.

i umożliwiając zarządzanie relacjami konsumenckimi”<sup>58</sup>. „Tracą oni część swojej prywatności, ale zyskują dzięki temu nowe możliwości, funkcje”<sup>59</sup>. Przykładem jest założenie karty lojalnego klienta czy korzystanie z aplikacji (PB2). Młodzi konsumenci ujawniają wtedy nie tylko swoje dane personalne, lecz także preferencje nabywcze. W zamian otrzymują możliwość zbierania punktów, aby w przyszłości uzyskiwać coraz lepsze bonusy cenowe, darmową dostawę, próbki produktów, dostęp do informacji o nowej ofercie szybciej niż inni nabywcy, zaproszenie na specjalne wydarzenia jak sprzedaż produktów w niższych cenach poza standardowymi godzinami otwarcia sklepów stacjonarnych. Zdecydowana większość młodzieży biorącej udział w dyskusji przyznała się do posiadania więcej niż jednej karty lojalnościowej i podkreślili, że nie zainteresowali się tym, co dzieje się z danymi, które podali przy rejestracji. Przedsiębiorcy budują więzi emocjonalne ze swoimi klientami, przesyłając życzenia i oferując prezenty urodzinowe. Korzystanie z takich kart powoduje, że system ciągle śledzi aktywność klientów. Jeżeli ktoś nie kupuje nic przez dłuższy czas, to jego zainteresowanie jest pobudzane na przykład mailami czy SMS-ami z informacją, że producent za nami tęskni i oferuje dodatkowy rabat na najbliższe zakupy. Ma to na celu zachęcenie do powrotu, do powtarzania zakupów i bycia ciągle lojalnym. W przypadku marek luksusowych bycie klientem wymaga szczególnej lojalności, ponieważ trzeba w określonym czasie wydać znaczącą kwotę, aby zasłużyć sobie na możliwość zakupu produktów w limitowanych edycjach. Niestety w ten sposób producenci dokonują selekcji klientów, uwzględniając ich zdolności nabywcze. W konsekwencji prowadzi to do powszechnego wykluczenia społecznego i odwzorowania przestrzeni panoptycznej”<sup>60</sup>. Młodzież biorąca udział w dyskusji bez żadnego problemu przywołała przykłady jak: słynne torebki Birkin od Hermès i kolekcje Louis Vuitton przygotowywane we współpracy z artystami i projektantami.

Jeżeli ludzie współcześnie nie korzystają z mediów czy technologii cyfrowych, to mają ograniczony dostęp do wielu informacji, które obecnie pełnią niezmiernie ważną funkcję. Nie tylko zapewniają poczucie bezpieczeństwa, dają wspólne tematy do rozmowy, lecz także chronią przed poczuciem „przegapienia” (FOMO, *fear of missing out*). Większość osób w czasie dyskusji moderowanej wyjaśniła, że nie byłiby w stanie zrezygnować z użytkowania mediów społecznościowych, ponieważ czuliby się wykluczeni. Podobnie jak w Panoptikonie, w przypadku technologii cyfrowych i sieciowych nie wiadomo, ile osób prowadzi czynną obserwację. Dziś można jedynie spekulować, że jest to więcej niż jedna osoba/przedsiębiorstwo. Smartfony i inne urządzenia elektroniczne wyposażone w kamery i mikrofony stały się potężnymi narzędziami kontroli dla korporacji. Należy zatem w pełni podzielić opinię Steve’a Coultera, że media społecznościowe wpisują się idealnie w koncepcję społeczeństwa nadzoru oraz oceny normalizującej opisaną przez Foucaulta. *Social media* tworzą prywatną więź między jednostkami, a „ocena normalizująca jest dokonywana dobrowolnie w formie ciągłych

<sup>58</sup> B. Jagusiak, *Bezpieczeństwo w panoptycznym „społeczeństwie nadzoru”*..., s. 41.

<sup>59</sup> A. Dziekan-Łanucha, *Od personalizacji do profilowania...*, s. 132.

<sup>60</sup> B. Jagusiak, *Bezpieczeństwo w panoptycznym „społeczeństwie nadzoru”*..., s. 41.

informacji zwrotnych, polubień i komentarzy, będących odpowiedzią na starannie spreparowaną tożsamość online”<sup>61</sup>.

Technologie cyfrowe to dziedzina, która jest dynamicznie rozwijana i udoskonalana. Można zatem oczekiwać powstania innych, nowych pomysłów wykorzystania danych osobowych, społecznych i zakupowych użytkowników. Przykładem sektora gospodarki, który rozwija się bardzo prężnie, jest bankowość (PB4). Banki, które są określane mianem instytucji zaufania publicznego, również zbierają wiele istotnych danych z życia swoich klientów. Każde użycie karty płatniczej czy wykonanie przelewu za zakup dóbr lub usług zostawia w historii płatniczej w banku konkretny ślad. Na tej podstawie bankowcy mogliby prowadzić pogłębioną analizę swoich klientów w zakresie: rodzajów ponoszonych wydatków, stylu życia, preferencji zakupowych, angażowania się w akcje charytatywne itd. Ponadto już teraz do oceny zdolności kredytowej osób fizycznych banki wykorzystują informacje pochodzące z mediów społecznościowych. Informacje te są przydatne z jednej strony do potwierdzenia wiarygodności danych zawartych we wnioskach kredytowych, ale z drugiej strony pozwalają poznać potencjalnych kredytobiorców od strony ich statusu majątkowego, zawodowego i rodzinnego, prowadzonego stylu życia, upodobań, preferencji i co najważniejsze: stosunku do pieniędzy, podejścia do ryzyka i odpowiedzialności.

Ideę Panoptikonu można zauważyć również w branży turystycznej i transportowej (PB4). Pod pojęciem Panoptikonu podróżniczego rozumie się infrastrukturę polityczną (prawo i umowy międzynarodowe) oraz technologiczną podróży. Tragiczne wydarzenia z 11 września 2001 roku nadały działaniom nadzorczym szczególny bieg. Informacje dotyczące tożsamości i identyfikacji generowane przez organizacje podróży lotniczych IATA i ICAO wykorzystuje się w globalnym systemie nadzoru podróży i do stworzenia rozległych baz danych zawierających informacje o profilach podróżnych<sup>62</sup>. Z jednej strony ma to chronić podróżnych przed niebezpieczeństwem ze strony osób powiązanych na przykład z sieciami terrorystycznymi. Niestety, z drugiej strony, odczuwa się permanentną inwigilację, kiedy pasażer kupuje bilet lotniczy do miasta X, to znana aplikacja do rezerwacji hoteli automatycznie ustawia tę destynację oraz daty wyjazdu i pobytu.

Lilian Mitrou, Miltiadis Kandias, Vasilis Stavrou i Dimitris Gritzalis stwierdzili, że technologie internetowe uniemożliwiają dowiedzenie się, kto lub co nas obserwuje<sup>63</sup>. Przedsiębiorstwa oferujące technologię cyfrową i sieciową to najczęściej koncerny globalne nastawione na osiąganie zysku. A dane użytkowników są bardzo cenne. Jak zauważyła Angwin wraz z zespołem z Wall Street Journal, w 2012 roku jeden na cztery popularne serwisy przekazał obcemu podmiotowi informacje takie jak: adres e-mail, nazwisko i inne dane osobowe użytkownika, a największe witryny internetowe

<sup>61</sup> S. Coulter, *Cyborgs in the panopticon*, „Teknokultura. Revista de Cultura Digital y Movimientos Sociales” 2019, No. 16(2), s. 255–264.

<sup>62</sup> E. Daly, *Personal autonomy in the travel panopticon*, „Ethics and Information Technology” 2010, No. 12, s. 97–108.

<sup>63</sup> L. Mitrou, M. Kandias, V. Stavrou, D. Gritzalis, *Social Media Profiling...*



korzystały z kodów z portali społecznościowych, umożliwiając łączenie nazw użytkowników z ich aktywnością w internecie<sup>64</sup>.

Technologie cyfrowe i sieciowe dają osobom i instytucjom zewnętrznym łatwy dostęp do prywatności innych ludzi<sup>65</sup>. Przykładów negatywnego wykorzystania jest bardzo wiele. Instytucje rządowe oraz globalne i krajowe przedsiębiorstwa wykorzystują swoją władzę w celu prowadzenia ciągłego nadzoru i inwigilacji jednostek, aby maksymalizować zysk. Jednakże nie można pominąć pozytywnych przypadków zastosowania idei Panoptikonu. Zgodnie z zasadą łagodności Bentham'a współczesne technologie również mogą zostać wykorzystane w celu „zaopiekowania się jednostką”. Przykładem są specjalnie urządzenia połączone z aplikacjami, które skonstruowano w celu śledzenia lokalizacji i parametrów życiowych osób starszych. Takie urządzenia ułatwiają seniorowi normalne funkcjonowanie i poczucie bezpieczeństwa, a ich opiekunom stały monitoring sytuacji. Jest to szczególnie pożądane w czasach wyraźnego starzenia się społeczeństwa. Innym przykładem są kamery przemysłowe zainstalowane w miastach i sklepach. System miejskiego monitoringu pozwala pracownikom straży miejskiej i policji systematycznie nadzorować centra miast, atrakcje turystyczne i skrzyżowania drogowe (PB3). Nadzędnym celem jest zapewnienie bezpieczeństwa mieszkańcom i przyjezdnym oraz sprawne identyfikowanie wszelkich sytuacji niebezpiecznych oraz wykrywanie ich sprawców<sup>66</sup>. Nawiązując do paradoksu współistnienia wolności i bezpieczeństwa, w tych przypadkach ograniczenie wolności ludzi jest jak najbardziej zasadne, ponieważ zyskują oni poczucie bezpieczeństwa, za które odpowiedzialna jest władza. A zatem bezpieczeństwo może czasami być wyższym dobrem dla człowieka niż wolność.

## Podsumowanie

Współczesne znaczenie pojęć władzy, wolności, bezpieczeństwa, nadzoru i inwigilacji ulega istotnej redefinicji w kontekście powszechnego zastosowania technologii cyfrowych i sieciowych. Zjawiska te, będące integralnym elementem codziennego życia, wpływają na sposób funkcjonowania jednostek i grup społecznych, jednocześnie komplikując granice pomiędzy prywatnością a publicznością. Coraz bardziej widoczne staje się ograniczenie autonomii jednostki, przy jednoczesnym wzroście możliwości nadzoru i profilowania użytkowników przez podmioty komercyjne oraz technologiczne.

Deklarowana swoboda wyboru i decyzji konsumenckich nierzadko okazuje się pozorna – działania użytkowników są monitorowane, analizowane i ukierunkowywane w sposób niedostrzegalny, ale skuteczny. Szczególnie podatni na tego typu mechanizmy wydają się młodzi użytkownicy mediów społecznościowych, dla których obecność online stanowi istotny element tożsamości i uczestnictwa w życiu społecznym. Ich

<sup>64</sup> J. Angwin, *Spółeczeństwo nadzorowane...*, s. 249.

<sup>65</sup> S.L. Sorgner, *Genetic Privacy, Big Gene Data, and the Internet Panopticon*, „Journal of Posthuman Studies” 2017, No. 1(1), s. 87–103.

<sup>66</sup> D. Lyon, *Surveillance, Power and Everyday Life* [w:] *Emerging Digital Spaces in Contemporary Society*, P. Kalantzis-Cope, K. Gherab-Martin (eds.), Palgrave Macmillan, London 2010.

zaangażowanie może jednak wiązać się z ograniczoną świadomością ryzyk wynikających z nieustannego nadzoru i komercyjnego wykorzystania danych.

Obecna dominacja korporacji technologicznych, reklamowych i usługowych w sferze cyfrowej wskazuje na aktualność i przydatność analizy inspirowanej koncepcją panoptyzmu. Współczesny nadzór nie jest już wyłącznie narzędziem państwowym. Coraz częściej przyjmuje formę rozproszonej, lecz wysoce skutecznej kontroli realizowanej za pośrednictwem algorytmów, systemów rekomendacyjnych i analityki danych. W tym kontekście potrzebne są dalsze interdyscyplinarne badania nad społecznymi konsekwencjami rozwoju technologii cyfrowych, ze szczególnym uwzględnieniem kwestii autonomii jednostki, etyki nadzoru oraz mechanizmów reprodukcji władzy w przestrzeni cyfrowej.

## Bibliografia

- Angwin J., *Spółczesność nadzorowana. W poszukiwaniu prywatności, bezpieczeństwa i wolności w świecie permanentnej inwigilacji*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2019.
- Augustyniak M., *Max Weber o władzy i odpowiedzialności w polityce*, „Studia Prawnoustrojowe” 2010, nr 11, s. 39–54.
- Bauman Z., *Globalizacja. I co z tego dla ludzi wynika*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 2000.
- Bednarz E., *Odpowiedzialność za słowo w czasach mediów społecznościowych*, „Tutoring Gedanensis” 2023, nr 8(1), s. 54–58.
- Bednarz J., Bartosik-Purgat M., Jastrzębski T., Cirella G.T., *Young consumer perception towards family firms: Relationship building and gender*, „Entrepreneurial Business and Economics Review” 2022, No. 10(1), s. 161–174.
- Bielska E., *Tożsamość jako projekt refleksyjny a ambiwalencje jej statusu wobec matrycy władzy dyscyplinującej*, „Chowanna” 2014, nr 2, s. 153–163.
- Bigo D., *Globalized (In)Security: The field and the Ban-Opticon* [w:] *Terror, Insecurity and Liberty. Illiberal practices of liberal regimes after 9/11*, D. Bigo, A. Tsoukala (eds.), Routledge, Abingdon 2008.
- Coulter S., *Cyborgs in the panopticon*, „Teknokultura. Revista de Cultura Digital y Movimientos Sociales” 2019, No. 16(2), s. 255–264.
- Crimmins J.E., *Jeremy Bentham*, The Stanford Encyclopedia of Philosophy (Fall 2023 Edition), E.N. Zalta, U. Nodelman (eds.). <https://plato.stanford.edu/entries/bentham/> (dostęp: 24.10.2023).
- Czapnik S., *Wielki Brat i Bracia Mniejsi. O płynnej inwigilacji* [w:] *Płynna nowoczesność. Analiza krytyczna*, red. S. Czapnik, A. Kusztal, Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego, Opole 2016.
- Daly E., *Personal autonomy in the travel panopticon*, „Ethics and Information Technology” 2010, No. 12, 97–108.
- Digital 2023: Global Overview Report*, <https://datareportal.com/reports/digital-2023-global-overview-report> (dostęp: 31.10.2023).

- Dziekan-Łanucha A., *Od personalizacji do profilowania. Opis konsekwencji korzystania z wyszukiwarki internetowej Google*, „Studia Socialia Cracoviensia” 2016, t. 8, nr 1.
- Encyklopedia Zarządzania, [https://mfiles.pl/pl/index.php/Technologie\\_sieciowe](https://mfiles.pl/pl/index.php/Technologie_sieciowe) (dostęp: 30.10.2023).
- Filozofia klasyczna to filozofia metafizyczna. Z profesorem Stefanem Swieżawskim rozmawia ks. Jarosław Merecki, „Ethos” 1996, <https://dlibra.kul.pl/dlibra/publication/31573/edition/29460?language=en#description> (dostęp: 31.10.2023).
- Foucault M., *Nadzorować i karać. Narodziny więzienia*, przeł. T. Komendant, Wydawnictwo Aletheia, Warszawa 2009.
- Galić M., Timan T., Koops B.J., Bentham, *Deleuze and Beyond: An Overview of Surveillance Theories from the Panopticon to Participation*, „Philosophy & Technology” 2017, No. 30, s. 9–37.
- Google, *Prywatność i warunki*. <https://policies.google.com/technologies/cookies?hl=pl> (dostęp: 1.11.2023).
- Grupa S&D, *Afera Facebooka i Cambridge Analytica pokazuje, że rządy krajowe muszą poważnie potraktować ochronę obywateli w Internecie*, <https://www.socialistsanddemocrats.eu/pl/content/afere-facebook-i-cambridge-analytica-pokazuje-ze-rzady-krajowe-musza-powaznie-potraktowac> (dostęp: 28.10.2023).
- Flasiński K., *Web 2.0*, Encyklopedia Maturzysty, 2015, 1, [https://www.depot.ceon.pl/bitstream/handle/123456789/5965/flasinski\\_web\\_20.pdf?sEncyklopedia](https://www.depot.ceon.pl/bitstream/handle/123456789/5965/flasinski_web_20.pdf?sEncyklopedia) (dostęp: 28.10.2023).
- Gawlik K., *Badania fokusowe [w:] Badania jakościowe. Metody i narzędzia*, red. D. Jemielniak, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2012, t. 2, s. 131–135 i 157.
- Jagusiak B., *Bezpieczeństwo w panoptycznym „społeczeństwie nadzoru”. Od Jeremi Benthama do Lin Junie i totalnej penalizacji*, „The Prison Systems Review” 2022, 115(II).
- Kandias M., Mitrou L., Stavrou V., Gritzalis D., *Which side are you on? A new Panopticon vs. privacy*, International Conference on Security and Cryptography (SECURITY), 2013.
- Lyon D., *An Electronic Panopticon? A Sociological Critique of Surveillance Theory*, „The Sociological Review” 1993, No. 41(4), s. 653–678.
- Lyon D., *Surveillance, Power and Everyday Life [w:] Emerging Digital Spaces in Contemporary Society*, P. Kalantzis-Cope, K. Gherab-Martin (eds.), Palgrave Macmillan, London 2010.
- Maćkiewicz J., *Odbiorca medialny w erze Web 2.0*, „Media Biznes Kultura” 2023, nr 1(14), s. 9–17.
- Mazurek-Łopacińska K., Sobocińska M., *Triangulacja w badaniach jakościowych*, Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu, Wrocław 2018.
- Mitrou L., Kandias M., Stavrou V., Gritzalis D., *Social Media Profiling: a Panopticon or Omnioptron Tool?*, „Computer Science” 2014.
- National Academies of Sciences, Engineering, and Medicine, *Are Generational Categories Meaningful Distinctions for Workforce Management?*, The National Academies Press, Washington, DC 2020.
- Orwell G., *Rok 1984*, przeł. A. Jankowski, Rebis, Poznań 2022.
- Przybysz M., *Młodzież w sieci w czasie pandemii. Diagnoza, problemy, wyzwania*, „Media Biznes Kultura” 2021, nr 2(11), s. 97–108.
- Rada Języka Polskiego przy Prezydium Polskiej Akademii Nauk, <https://rjp.pan.pl/deutsh/2040-definicje-podstawowych-pojec-zwiazanych-z-technika-i-technologia> (dostęp: 30.10.2023).
- Ransom J.C., *Foucault's Discipline. The Politics of Subjectivity*, Duke University Press, London–Durham 1997.

- Słownik Języka Polskiego, PWN, <https://sjp.pwn.pl/> (dostęp: 30.10.2023).
- Slepian R.C., Vincent A.C., Patterson H., Furman H., „4.02 – Social media, wearables, telemedicine and digital health,” – *A Gen Y and Z perspective*, K.S. Ramos (ed.), „Comprehensive Precision Medicine” (First Edition), Elsevier, New York 2024.
- Sorgner S.L., *Genetic Privacy, Big Gene Data, and the Internet Panopticon*, „Journal of Posthuman Studies” 2017, No. 1(1), s. 151–176.
- Stachewicz K., *Bezpieczeństwo przed wolnością? Próba odpowiedzi w świetle klasycznej filozofii człowieka* [w:] *Cybernetyka, bezpieczeństwo, prywatność*, red. M. Świtoński, Polska Akademia Nauk, Oddział w Poznaniu, Poznań 2020.
- Stasiuk-Krajewska K., Ulidis M., *Władza technologii – panoptyzm i rządomyślność*, „Kultura Popularna” 2016, nr 2(48), s. 72–86.
- Steadman P., *Samuel Bentham’s Panopticon*, „Journal of Bentham Studies” 2012, No. 14(1) January, s. 1–30.
- Stoycheff E., Liu J., Xu K., Wibowo K., *Privacy and the Panopticon: Online mass surveillance’s deterrence and chilling effects*, „New Media & Society” 2019, No. 21(3), s. 602–619.
- Strub H., *The theory of Panoptical control: Bentham’s Panopticon and Orwell’s Nineteen Eighty-Four*, „The Journal of the History of the Behavioral Sciences” 1989, No. 25, January, s. 40–59.
- Tatarkiewicz W., *Czworakie rozumienie klasyczności*, „Ethos” 1996, R. 9, nr 3–4 (35–36), s. 67–80.
- Tokarczuk O., *Czuły narrator* [w:] *Czuły narrator*, Wydawnictwo Literackie, Kraków 2020.
- Verry M., *The Panopticon Writings Jeremy Bentham*, Sorbonne Universite, academic year 2021–2022, [https://www.researchgate.net/profile/Matthieu-Verry/publication/356790702\\_Panoptique\\_-\\_Jeremy\\_Bentham/links/6221ec40a39db062db7f2ded/Panoptique-Jeremy-Bentham.pdf](https://www.researchgate.net/profile/Matthieu-Verry/publication/356790702_Panoptique_-_Jeremy_Bentham/links/6221ec40a39db062db7f2ded/Panoptique-Jeremy-Bentham.pdf).
- Weber M., *Gospodarka i społeczeństwo. Zarys socjologii rozumiejącej*, przeł. D. Lachowska, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2002.
- Zilka G.C., *Gen Z self-portrait: Vitality, activism, belonging, happiness, self-image, and media usage habits*, „Issues in Informing Science and Information Technology” 2023, No. 20, s. 111–128.